

Spreken vanuit het graf. De stoffelijke resten van Willem van Oranje in hun politiek-culturele betekenis¹

CATRIEN SANTING

In 1580 zet Filips een prijs op het hoofd van Willem van Oranje. In antwoord hierop zeggen de Staten-Generaal in 1581 de gehoorzaamheid aan de Spaanse koning op, in een zogenaamd Plakkaat van Verlatinghe. Willem van Oranje wordt in 1584 daadwerkelijk vermoord in Delft, waar hij ook wordt begraven. Sindsdien laten overleden Oranjes zich in een grafkelder in de Nieuwe Kerk van Delft bijzetten.²

Bovenstaand citaat uit de zelfverklaarde canon van de Nederlandse geschiedenis brengt de aanslag op Willem van Oranje van 10 juli 1584 terug tot een voetnoot bij het grote geschiedgebeuren. Het is in feite opmerkelijk dat de door Balthazar Gerards geloste fatale schoten het 47 pagina's tellende boekje hebben gehaald. De vermelding van het voorval dient vooral om de lezer uit te leggen waarom de Oranjes in Delft worden begraven. Deze reductie tot nietig detail in het geschiedverloop staat in opmerkelijk contrast met de aandacht die het recent ondervond van de Engelse renaissanciste Lisa Jardine. Zij wijdde een compleet boek aan de eerste door middel van een handvuurwapen gepleegde politieke moord uit de geschiedenis, waarin ze aandacht vraagt voor de politieke implicaties van de beide aanslagen op Willem van Oranje.³

Aan de fysieke en rituele details van de ziek- en sterfbedden en de daaropvolgende teraardebestellingen alsook de bijbehorende memoriecultuur van de leden van het stadhouderlijk respectievelijk koninklijk huis, is door de Nederlandse academische geschiedschrijving opvallend weinig aandacht besteed.⁴ Dat lijkt op het eerste gezicht in de rede te liggen omdat het Nederlandse verleden niet rijk is aan bloederige voorvallen, dramatisch lijden en ostentatief rouwbeklag. De stroom aan internationale publicaties over de rituelen rond het levende en dode lichaam van vorstelijke, en trouwens ook van gewone, individuen van de afgelopen decennia maakt deze geringe

¹ Mijn hartelijke dank gaat uit naar Gerda Huisman en Minou Schraven voor hun waardevolle commentaar bij eerdere versies van dit artikel.

² J. Bank, G. van Es, P. de Rooy, *Kortweg Nederland. Wat iedereen wil weten over onze geschiedenis* (Den Haag, 2005) 21.

³ L. Jardine, *The awful end of prince William the Silent. The first assassination of a head of state with a handgun* (Londen, 2005).

⁴ Voor een algemeen overzicht zie: C. van Raak, *Heden vredig ontslapen. Funeraire geschiedenis van het huis Oranje-Nassau* (Bussum, 1995) en *idem, Vorstelijk begraven en gedenken. Funeraire geschiedenis van het huis Oranje-Nassau* (Bussum, 2003).

aandacht niettemin merkwaardig. In *The royal funeral ceremony in Renaissance France* (1960) behandelde Ralph Giesey het sterfbed en de met grote pompa omgeven begrafenis van Frans I (1494-1547) en plaatste deze in een lange traditie van evisceratie, hartbegravenissen, balseming, *effigies* en rouwkledij. De conclusie luidde dat het Franse funerair ceremonieel de ontwikkelingsgang van staatkundige denkbeelden in dat land reflecteerde. Talloze, doorgaans sterk antropologisch geïnspireerde, studies over de omgang met het stoffelijk overschot van vorstelijke personen volgden. Daarbij werd het opdissen van macabere details niet geschuwd, maar vooral het accent gelegd op doods- en funeraire rituelen als reflectie van (veranderende) sociale en politieke verbanden.⁵

De uitgebreide begrafenisplechtigheden van de late middeleeuwen en de vroegmoderne tijd zijn in de eerste plaats manifestaties van de sociale rang en politieke betekenis van de overledene, wiens leven in glorie en luxe zo lang mogelijk diende te worden gerekt en zo in zekere zin in de dood werd voortgezet. De zorg voor het lijk weerspiegelde kortom de successen van de overledene. De aankleding van de begrafenis rangschikte hem in de wereldlijke hiërarchie, waardoor het sociale prestige tegelijkertijd in het hiernamaals werd geprojecteerd. De specifiek vorstelijke doodsrituelen zijn in de eerste plaats formele statements over de politieke autoriteit. Zij worden in de secundaire literatuur vooral geduid als een performatief proces, waarmee een soepele

⁵ J. Whaley, ed., *Mirrors of mortality. Studies in the social history of death* (Londen, 1981). Daarin: R. C. Finucane, 'Sacred corpse, profane carrion. Social ideals and death rituals in the later Middle Ages', 40-60 en P. S. Fritz, 'From 'public' to 'private'. The royal funerals in England, 1500-1830', 61-79; *La mort au Moyen Age. Colloque de la société des historiens médiévistes de l'enseignement supérieur public* (Straatsburg, 1977); A. Boureau, *Le simple corps du roi. L'impossible sacralité des souverains français, XVe-XVIIIe siècle* (Parijs, 1988) verzet zich tegen de 'King's two bodies'-these van Giesey en diens leermeester E. H. Kantorowicz die door de meeste andere auteurs wordt aangehangen. Zie ook zijn: A. Boureau, 'Les cérémonies royales françaises entre performance juridique et compétence liturgique', *Annales. Economies, Sociétés, Civilisations*, XLVI (1991) 1253-1264. Voorts: U. Borkowska, 'The funeral ceremonies of the Polish kings from the fourteenth to the eighteenth centuries', *Ecclesiastical History*, XXXVI (1985) 513-534; A. S. Arbury, *Spanish catafalques of the sixteenth and seventeenth centuries* (Ph. D. Rutgers University New Brunswick, 1992). S. T. Strocchia, *Death and ritual in Renaissance Florence* (Baltimore, 1992); A. Paravicini Bagliani, *Il corpo del papa* (Turijn, 1994); L. Kolmer, ed., *Der Tod des Mächtigen. Kult und Kultur des Todes spätmittelalterlicher Herrscher* (Paderborn, 1997); J. Woodward, *The theatre of death. The ritual management of royal funerals in Renaissance England, 1570-1625* (Woodbridge, 1997) en *idem*, 'Funeral rituals in Renaissance France', *Renaissance studies*, IX (1997) 385-394; C. Chêne, e. a., ed., *Il cadavere (The corpse)* (Florence, 1999). *Micrologus. Natura, scienze e società medievali (Nature, sciences, and medieval societies)*, VII; J. Balsamo, ed., *Les funérailles à la Renaissance. XIIe colloque international de la société française d'étude du seizième siècle, Bar-le-Duc, 2-5 décembre 1999* (Genève, 2002); F. Buttay, 'La mort du pape entre Renaissance et Contre-Réforme. Les transformations de l'image du souverain pontife et ses implications (fin XVe-fin XVIe siècle)', *Revue Historique* (2003) 67-94; M. Schraven, *Festive funerals. Funeral 'apparati' in early modern Italy, particularly in Rome* (Groningen, 2006).

machtsoverdracht en een daaropvolgende reïntegratie van de samenleving werd afgesmeekt. Centraal stond de wederzijdse deelname aan de begrafenisrituelen die een maximale betrokkenheid van het publiek beoogden te generen en aldus tot een representatie van een ordelijke en stabiele samenleving werden.⁶

Excentriek rouwvertoon vinden we heden ten dage eerder in kringen van Bekende Nederlanders die door de eigentijdse Gothic cultuur beïnvloed zijn. De weduwes van de zangers Herman Brood en André Hazes lieten de as van hun gecremeerde echtgenoten in rouwtatoeages verwerken.⁷ Zij doen daarmee niet onder voor vorstelijke weduwes uit vroeger tijd als Louise de Coligny, die de rest van hun leven het hart van hun overleden gemaal bleven koesteren. Ruim een eeuw geleden was een dergelijke fascinatie voor de dood veel algemener. Deze smaak voor het pathologische, funeraire, om niet te zeggen necrofiele vond tevens weerslag in de geschiedbeoefening van die tijd die voor de analyse van het historische proces niet alleen volop gebruik maakte van ziektebeelden, lichaamsmetaforen en doodssymboliek, maar zich tevens interesseerde voor de gezondheidstoestand van figuren uit het verleden.⁸ Zo maakte Robert Fruin zich op papier zorgen over de levensvatbaarheid van de Nederlandse staat en wijdde tegelijkertijd vele pagina's aan de ziektes en dood van Willem van Oranje evenals aan de autopsie op diens lijk en de balseming.⁹ Deze klinische belangstelling van de Leidse historicus valt niet uitsluitend terug te voeren op een voorliefde voor vondstjes en vondsten, maar houdt wel degelijk verband met zijn these over de ontwikkeling van de Nederlandse staat. Hij beschouwde de held Willem van Oranje als een opmaat tot de constitutionele monarchie, die, in zijn ogen helaas, pas in de negentiende eeuw tot stand was gekomen. Mede in dát kader interesseerde Fruin zich voor het politieke zowel als natuurlijke lichaam van de prins van Oranje.

In dit artikel dient de bestudering van de funeraire finesses van het heengaan van Willem van Oranje een dergelijk doel. De omgang met het dode lichaam van machthebbers verraadt immers de relatie tussen het individuele lichaam en de politieke respectievelijk sociale hoedanigheden en functies van de bijbehorende persoon. Vanwege het onmiskenbare verband tussen het ambt en de symbolen die dat ambt representeren, het individu dat ze bekleedt, diens lichaam, en de erfgenaam van dat alles: de nieuwe heerser, verwijzen de details van het vorstelijke doodsritueel naar de staatkundige situatie in een bepaalde periode.

⁶ Een overzicht van de theorievorming geeft: Woodward, *Theatre of death*, Introduction, 1-15.

⁷ Zie de Tros-documentaire 'Namens André', uitzending 4-9-2005.

⁸ L. Nys, e. a., ed., *De zieke natie. Over de medicalisering van de samenleving 1860-1914* (Groningen, 2002) in het bijzonder: J. L. Tollebeek, 'De stethoscoop van de historicus. Geschiedenis, cultuurkritiek en pathologie', 158-179.

⁹ R. J. Fruin, 'Over eenige ziekten van prins Willem I. Uit de Aanteekeningen van zijn lijfarts, Pieter van Foreest', *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde*, 3e reeks (1886) 1-35, ook verschenen in: *idem*, *Verspreide Geschriften* ('s-Gravenhage, 1901) 40-64; *Idem*, 'De oude verhalen van den moord van 1584', *De Gids* (1884) II, 226-271 en *idem*, 'Het Latijnsche origineel van Les Cruels et horribles tormens de Balthazar Gérard', *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde*, 3e reeks (1893) 135-141.

De levende en vooral dode lichamelijke toestand van Willem van Oranje, de omgang daarmee en de bijbehorende betekenisgeving zullen hier worden besproken en expliciet op hun politiek-culturele merites onderzocht. Als materiaal daarvoor dient in de eerste plaats de relatie tussen de prins en de Delftse stadsarts Pieter van Foreest die hem diverse keren behandelde en lijkschouwing evenals balseming uitvoerde. Vervolgens komen aan de orde de begrafenis in augustus 1584 en de totstandkoming van het grafmonument, met als bekroning de bijzetting van het hart van de Zwijger door Louise de Coligny. Deze, uit enigszins ongebruikelijke bronnen opgediepte, details geven de rol en positie van Willem van Oranje in het staatsvormingsproces van de jonge Republiek meer reliëf en belichten tevens de culturele positie van de Nederlandse gewesten in Europa. Het vertoont rond het verscheiden van de prins deed namelijk weinig onder voor het voor een Europees vorst gebruikelijke. Betreft men deze funeraire cultuur in de politiekhistorische analyse, dan blijken de Verenigde Nederlanden minder republikeins en minder protestants dan wel is beweerd. Tegelijkertijd informeert de in dit artikel behandelde thematiek impliciet over de rituelen, onuitgesproken codes, de verborgen wetten van de vroegmoderne samenleving en de manier waarop mensen de wereld om hen heen structureerden, waardoor zij greep op hun omgeving kregen. Van een dergelijk ordenen zijn de betekenis die men hechtte aan goed en kwaad, dood en leven, ziek en gezond, ziel en lichaam immers de bouwstenen.¹⁰

Moord en lijkschouwing

Wat gebeurde er in fysiek opzicht in juli 1584, dat wil zeggen wat voltrok zich toen aan het levende en dode lichaam van Willem de Zwijger en waarom?¹¹ Op 8 juli 1584 kocht Balthasar Gerards twee pistolen van Franse soldaten uit de lijfwacht van de prins. Twee dagen daarna begaf hij zich tegen het middaguur naar het Prinsenhof en meldde dat hij de prins wilde spreken. Deze wenste echter eerst met zijn echtgenote en gevolg te eten en droeg Gerards op na het noenmaal terug te keren. In zijn Delftse onderkomen, herberg de Diamant, laadde Gerards zijn pistolen en hing ze om geen argwaan te wekken in het geheel niet verborgen aan zijn linkerzij. Rond half twee was de moordenaar gereed ter plaatse. Op het moment dat Willem aan het hoofd

¹⁰ Ik denk dan met name aan de ‘body history’, die via een brede bespreking van de geschiedenis van het somatische element in de mens, een bijdrage wil leveren aan de bestudering van de (ontwikkeling van de) menselijke beschaving. Een expliciete behandeling van deze thema’s valt buiten het bestek van dit artikel. Zie voor een introductie: R. Porter, ‘History of the body reconsidered’, in: P. Burke, ed., *New perspectives on historical writing* (Cambridge, 2001) 233-260.

¹¹ De eigentijdse bronnen zijn bijeengebracht door J. G. Frederiks, *De moord van 1584. Oorspronkelijke verhalen en gelijktijdige berichten van den moord gepleegd op prins Willem van Oranje* (’s-Gravenhage, 1884). Zie voorts: L. J. van der Klooster, ‘Drie gelijktijdige berichten over de moord op prins Willem van Oranje’, *Jaarboek Vereniging ‘Oranje-Nassau Museum’* (1984) 37-83 en ook: A. van der Lem, ‘Van de prins geen kwaad. De moordplannen van en op Oranje’, in: T. Verschaffel, ed., *Koningsmoorden* (Leuven, 2000) 159-172.

van de stoet de trap betrad, klonken twee schoten. Het slachtoffer zakte in elkaar en stierf vrijwel onmiddellijk, volgens het officiële verslag van de moord onder het uitspreken van de woorden: ‘Heere God weest mijn siele ghenadich, ick been seer gequetst, Heere Godt weest mijn siele, ende dit arme volck ghenadich’ of iets dergelijks in het Frans.

Direct daarna werden Pieter van Foreest, op dat moment de beroemdste arts van de Noordelijke Nederlanden, en zijn Delftse collega Cornelis Busennius ontboden. Zij kregen opdracht door middel van een autopsie de exacte gang van zaken vast te stellen en zo de officiële doodsoorzaak te boekstaven. Reeds de volgende dag brachten de medici rapport uit aan de Staten-Generaal¹², gevolgd door een uitgebreider schriftelijk verslag gedateerd 14 juli.¹³ De gang van zaken is een vroeg voorbeeld van wat men tegenwoordig met forensische geneeskunde aanduidt. De medische bevindingen speelden een grote rol in het proces tegen Balthazar Gerards, een bewijs te meer dat het belang van vroegmoderne medici vanwege hun nauwe samenwerking met de overheid evenzeer gezocht moet worden in stedelijke disciplinerende en ordehandhaving als in klinisch handelen.¹⁴ De conclusies van Van Foreest en Busennius zijn opgenomen in een officieel rapport, waarvan de tekst werd opgesteld door een commissie bestaande uit Adolf van Meetkerke, voorzitter van de Staten-Generaal, mr Nicasius Sille, pensionaris van Amsterdam, en prinselijk raadsman en hofprediker Pierre de Villiers in antwoord op resoluties van de Staten-Generaal van 19 juli 1584 en van de Staten van Holland van 24 juli. De commissie werkte flink door: al in augustus verscheen een brochure met een geautoriseerde versie van de gebeurtenissen.¹⁵

De lijkschouwing wees uit dat een schot aan de linkerzijde het lichaam was binnengedrongen, ‘drie vingheren beneffens den tepel van de borste’, en daar een flinke wond had veroorzaakt. Via de vijfde rib, had de kogel de long, het vlezige gedeelte van het middenrif of diafragma en het spiergedeelte doorboord, waardoor een deel van de maagingang was ingescheurd. Vervolgens had hij zijn weg vervolgd en het lichaam via de ruggenwervels verlaten, aangezien

¹² Bewaard is gebleven het zogenaamde *visum repertum* uit de register van de Staten-Generaal. Afdrukt bij: L. P. Gachard, *Correspondence de Guillaume le Taciturne Prince d’Orange* (Brussel, 1850-1857) VI, 71 en bij: Frederiks, *De moord van 1584*, als bijlage VII, 119. Zie voor verdere reacties en maatregelen: J. Huizinga, ‘De vergadering der Staten-Generaal op 10 juli 1584 na den noen; Uitweiding’, *Verzamelde Werken*, II, 60-73.

¹³ Koninklijk Huisarchief no. A 11-IV-2 bijlage B. Een transcriptie met vertaling is afgedrukt bij: H. L. Houtzager, ‘Enkele medici rond de prins van Oranje en het postmortale onderzoek van de prins’, *Jaarboek Vereniging ‘Oranje-Nassau Museum’* (1984) 84-100, i. h. b. 95-97 en in *idem*, ‘Pieter van Foreest en de prins van Oranje’, in: H. A. Bosman-Jelgersma, ed., *Pieter van Foreest. De Hollandse Hippocrates* (Krommenie, 1996) 119-124.

¹⁴ F. G. Huisman, *Stadsbelang en standsbesef. Gezondheidszorg en medisch beroep in Groningen, 1500-1730* (Rotterdam, 1992).

¹⁵ *Discours de l’assassinement, commis en personne du tresillustre et genereulx prince et seigneur monsieur Guillaume, par la grace de Dieu, prince d’Orange en Verhaal van de moort ghedaen aen den persone des doorluchtighen, hoogheboorn, fursten ende heeren, heern Wilhelms byder gratien Godts, prince van Oraengien*. Zie voor de tekst: Frederiks, *De moord van 1584*.

daar twee gaten in vielen aan te wijzen. In het sectierapport wordt geen melding gemaakt van in het lichaam achtergebleven kogels. Door de inslag waren de aderen, slagaderen en de belangrijkste zenuwen opengereten met als gevolg dat de borstkas zich razend snel met bloed vulde. De wond bleek ogenblikkelijk fataal.¹⁶

Voor de hier behandelde vraagstelling zijn de observaties ten aanzien van de andere lichaamsdelen van de prins en zijn lichamelijke constitutie uit het rapport relevanter. Inwendig en uitwendig, edele en niet-edele — de organen die de zogenaamde animale, vitale en natuurlijke levensfuncties vervulden, hersenen, longen en lever kortom — evenals de aderen en slagaderen, alle onderdelen van het lichaam bevonden zich volgens de lijkschouwers in opperbeste conditie. De illustere vorst had nog vele jaren kunnen leven en een hoge ouderdom bereiken, ware hij niet op slinkse wijze vermoord. De anatomen merken op dat deze kerngezonde staat van het prinselijk lichaam des te opmerkelijker was gezien de vorige, mislukte aanslag op het leven van de prins — die van Jean Jaureguy in 1582¹⁷ —, waarbij hij zeer ernstig in het gezicht was geraakt. Lichte pijn bij het doorslikken van een eerste hap voedsel was daarvan echter het enige blijvende gevolg geweest.¹⁸

Dergelijke observaties die wijzen op het fraaie en letterlijk volmaakte uiterlijk en innerlijk van degene waarop autopsie werd gepleegd, plaatsen Willem van Oranje in de categorie keizers, koningen en heiligen. Conform de op antieke beelden geïnspireerde afbeeldingen in zestiende-eeuwse anatomische atlanten behoorden de organen van een vorstelijk dan wel heilig persoon volmaakt te zijn, bij wijze van weerspiegeling van hun heroïsche kwaliteiten. Andreas Vesalius en zijn leerling Pieter van Foreest ontleedden lichamen omdat ze wilden weten hoe de mens idealiter in elkaar stak. In het geval van Willem van Oranje vinden wij dan wel geen lyrische beschrijving van een fraai en groot hart, zoals bij tijdgenoten als de contrareformatorische heiligen Filippo Neri en Carlo Borromeo, van wie ook uitgebreide, in de medische en devote literatuur geciteerde sectierapporten bewaard zijn gebleven, de redenering is eender.¹⁹ Het gezonde lichaam van de vorst die de pijnlijke en buitengewoon bloederige gevolgen van de van zeer dichtbij door Jaureguy op zijn gezicht afgevuurde schoten zo snel en volmaakt had overwonnen²⁰, staat hier voor een

¹⁶ Houtzager, 'Enkele medici', met reconstructietekening. Ook: *idem*, 'Pieter van Foreest, lijfarts van de prins van Oranje', in: *idem*, ed., *Pieter van Foreest. Een Hollands medicus in de zestiende eeuw. Bundeling van de voordrachten gehouden op het symposium ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van de Pieter van Foreeststichting* (Amsterdam, 1989) 73-96 en *idem*, 'Foreest en Oranje'.

¹⁷ R. Pollitt, 'The wounding and treatment of William of Orange in 1582', *Journal of the history of medicine and allied sciences*, XXXVII (1982) 135-158.

¹⁸ Frederiks, *Verhaal*, 89 en 139 en Houtzager, 'Enige medici', 97-99 vermelden nog gegevens over een eventueel derde schot.

¹⁹ C. G. Santing, 'The anatomised body of San Filippo Neri and its function in Counter Reformation Rome', in: M. Wyke, A. Hopkins, ed., *Roman bodies* (Cambridge, 2005) 201-213.

krachtig leiderschap over een evenzo energieke staat die nooit en te nimmer zou instorten.

Prinselijke preparatie

Een vorstelijke begrafenis was in de zestiende eeuw een groots gebeuren. Van heinde en verre kwamen gasten aan, katafalk en graf dienden te worden ontworpen en de begrafenisstoet aangekleed. Om de tijd tussen 10 juli en de bijna een maand later, na 3 augustus geplande begrafenis te overbruggen, was het zaak de prins adequaat te conserveren. Deze periode bood familie en volk tevens de gelegenheid afscheid te nemen van hun leider. De eer als preparateur te mogen optreden viel te beurt aan één van de lijkschouwers, Pieter van Foreest. Deze uit Alkmaar afkomstige arts studeerde enige jaren in Leuven en voltooide, zoals toentertijd gebruikelijk was, zijn geneeskundige studie in Italië, waar hij in 1543 te Bologna tot *doctor medicinae* promoveerde.²¹ In de literatuur is vooral aandacht besteed aan de contacten met Andreas Vesalius te Padua, die op dat moment de talloze secties verrichtte voor zijn in 1543 te verschijnen *De humana corporis fabrica*. Van Foreest bekwaamde zich verder in de anatomie bij de Bolognese hoogleraar Berengario da Carpi (1470-1550), die op dat moment Vesalius in faam verre overtrof. De technieken hoe sectie te verrichten, heeft Van Foreest ongetwijfeld in Italië geleerd. Daar was deze praktijk vanaf de late middeleeuwen wijd en zijd verbreid. De overheid stelde er ten behoeve van het anatomisch onderwijs regulier de lijken van misdadigers beschikbaar. Ook familieleden van overledenen gaven veelvuldig opdracht tot sectie, omdat zij de exacte doodsoorzaak van hun geliefden wensten te kennen.²² Voor de door hem uitgevoerde balseming van Willem van Oranje is Van Foreests verblijf in de jaren 1544-1545 te Rome van belang. Hoewel hij de komst van beroemde anatomen en pauselijke lijfartsen als Bartholomeus Eustachius en Realdo Colombo net miste en er bovendien tijdens zijn verblijf geen paus overleed — Paulus III Farnese regeerde van 1534 tot 1549 — zal Van Foreest zeker kennis hebben genomen van de uit de volle middeleeuwen stammende gewoonte op iedere overleden paus sectie te verrichten en hem met

²⁰ Zie Pollitt, 'Wounding', die de bloedingen van de prins en de vele mislukte pogingen ze te stelpen, uitgebreid bespreekt.

²¹ Over hem: G. A. Lindeboom, *Pieter van Foreest (1522-1597)* (Amsterdam, 1960); Houtzager, *Pieter van Foreest* en vooral: Bosman-Jelgersma, *Pieter van Foreest en idem, Petrus Forestus*. Zie ook: J. Vis, 'Alkmaarse stadsdoctoren in de zestiende eeuw', *GEWINA*, XXI (1998) 65-80, i. h. b. 67-73. Over zijn medische werk: M. A. van Andel, 'Petrus Forestus, *De incerto, fallaci urinarum* (Het onzeker ende bedrieglijk oordeel der wateren)', in: *Opuscula selecta Neerlandicorum de arte medica* (Amsterdam, 1930) VIII, liv-lxvii en 138-313; *idem*, 'Petrus Forestus' *De scorbuto malo conoscendo et curando*', in: *Opuscula selecta Neerlandicorum de arte medica* (Amsterdam, 1935) XIII, 17-93; R. Burri, *Die Delfter Pest von 1557 nach den Beobachtungen von Petrus Forestus* (Zürich, 1982) en I. W. Müller, *Iatromechanische Theorie und ärztliche Praxis im Vergleich zur galenistischen Medizin (Friedrich Hoffmann, Pieter van Foreest, Jan van Heurne)* (Stuttgart, 1991).

²² K. Park, 'The life of the corpse. Division and dissection in Late Medieval Europe', *Journal of the history of medicine and allied sciences*, L (1995) 111-132.

het oog op de periode van opbaring vervolgens te balsemen.²³ Een identieke procedure werd gevolgd bij het lijk van degenen die in een reuk van heiligheid stierven, zoals Ignatius van Loyola, Filippo Neri en Carlo Borromeo van wie de gelovigen in groten getale afscheid wensten te nemen en van wie bovendien na eventuele canonisatie relieken beschikbaar dienden te zijn.²⁴

Pieter van Foreest publiceerde vanaf 1584 patiëntencasussen, *Observationes medicinales*, die hij indeelde per soort van ziekte en per lichaamsdeel dat van deze aandoeningen last kon hebben. Iedere casus bespreekt het verloop van de ziekte en wordt voorafgegaan door een korte notitie over de patiënt, vaak met naam en toenaam, maar in ieder geval met leeftijd, beroep en woonplaats. De verzameling fungeerde onmiskenbaar als uithangbord voor zijn eigen expertise, wat blijkt uit het breed etaleren van de kwalen van beroemde patiënten.²⁵ Uit het eerste deel *De febribus* weten we dat hij de wegens het langdurige beleg van Leiden overwerkte prins van Oranje in de winter van 1573 op 1574 te Rotterdam behandelde tegen aanvallen van de dertendaagse koorts. Nadat de therapie van de behandelende Rotterdamse huisarts ten zeerste is afgekeurd, schetst de auteur een behandeling in de geest van Hippocrates. Daarbij lag de nadruk op een verkoelend dieet en dito dranken, de ‘franschen wijn’ moest plaats maken voor gerstewater en kaneelwater. Tegen de buikloop was een pleister van kweepitten afdoende, een middel dat door collega-arts en beroemd dichter Hadrianus Junius, die ook even een kijkje kwam nemen, werd goedgekeurd. Omdat het onmogelijk bleek de totaal verzwakte patiënt naar een frissere omgeving te vervoeren, gaf Van Foreest opdracht de bedompte ziekenkamer in de Schuttersdoelen bij voortduring met water te besprenkelen en fris te houden door middel van het uitspreiden van groene takken en loof. Deze Hippocratische behandeling sloeg aan en de arts werd bedankt met de prinselijke uitspraak ‘Deze geneesheer begrijpt mijn gestel en de ernstige aard van mijn ziekte, op hem vestig ik, na God, al mijn hoop, ik geef me geheel aan hem over’, tenminste dat beweert Van Foreest in zijn opdracht van boek XI aan zoon Maurits.²⁶ Ook worden hier in detail de medische gevolgen van de mislukte Antwerpse aanslag in 1582 besproken, waarbij het slachtoffer maar liefst twaalf pond, dat wil zeggen circa vier liter, bloed zou hebben verloren.²⁷

²³ Paravicini Bagliani, *Corpo*, 194-196. Voor het algemene kader: R. Palmer, ‘Medicine at the Papal court in the sixteenth century’, in: V. Nutton, ed., *Medicine at the courts of Europe* (Londen, 1990) 49-78.

²⁴ J. Ziegler, ‘Practitioners and saints. Medical men in canonization processes in the thirteenth to fifteenth centuries’, *Social history of medicine*, XII (1999) 191-225.

²⁵ Een bespreking van de *Observationes* en een analyse van Van Foreests werkwijze worden gegeven door A. M. Luyendijk-Elshout, ‘Een humanistisch arts temidden van zijn tijdgenoten’, in: Bosman-Jelgersma, *Pieter van Foreest*, 49-56.

²⁶ Een uitgebreide bibliografie van de werken van Van Foreest met een overzicht van de diverse edities van de *Observationes* is te vinden bij: Bosman-Jelgersma, *Petrus Forestus*, 19-115. De behandeling van de prins werd gememoreerd in deel I, obs. 29. Zie Fruin, ‘Eenige ziekten’, 18-21 en bijlage A, en Houtzager, ‘Foreest en Oranje’.

²⁷ *Observationes medicinales*, XIII, obs. 14. Zie hierover Fruin, ‘Eenige ziekten’, 26-27.

Vreemd genoeg vinden we de bespreking van Oranjes balseming in het boek over artritis en andere aandoeningen van de externe delen, onder observatio 29: *In qua agitur de condiendis mortuis. Over hoe te handelen voor het balsemen van doden*. De volgorde waarin de door Van Foreest geprepareerde hoogwaardigheidsbekleders in zijn boek aan de orde komen, wordt bepaald door hun maatschappelijke status. De meeste informatie, overigens vooral in de zin van de weergave van bepaald weerzinwekkende details, is er over de balseming van de op 10 februari 1555 overleden heer van Abbenbroek, een voormalig financieel raadsman van de koningen van Spanje en Engeland. Het gaat hier hoogstwaarschijnlijk om Hendrik van Montfoort (1515-1555), wiens echtgenote Anna van Glymes, een dochter van de markies van Bergen op Zoom en verwante van zowel de hertogen van Brabant als de Nassaus, opdracht gaf tot sectie.²⁸ Net als in Italië wenste de familie uitsluitel over de exacte doodsoorzaak. Evenals de publieke anatomische lessen had deze autopsie een semi-openbaar karakter en fungeerde tevens als carnavalesk vertier.²⁹ Het zetten van de eerste snede vond bijvoorbeeld plaats onder luide bijval en applaus van de aanwezigen. Het vermaaksgehalte van de sectie compenseerde klaarblijkelijk het verdragen van de door Van Foreest herhaaldelijk als vrijwel niet te harden omschreven stank. De reeds tijdens het ziekbed door Van Foreest gestelde diagnose dat het om een catarre in de borstkas ging — hij spreekt van *vomica pulmonis*, die uit het hart naar de longen en de nieren liep — bleek juist te zijn geweest.³⁰ Na deze bevestiging gaf de deftige arts het mes over aan de chirurg Bartholdus die de buik eerst in de volle breedte en dan ook in de lengte opensneed om de *viscera* eruit te kunnen tillen. Nadat alle organen door Van Foreest zorgvuldig waren geïnspecteerd — de omstanders juichten wederom luid toen de nierstenen uit de nieren tevoorschijn kwamen — kregen ze een behandeling met conserverende poeder en werden vervolgens in een houten bus gestopt. De met pek gesloten houder belandde te Delft in de kerk van de Clarissen. Vervolgens werd het hart uitgenomen en bestrooid met conserveermiddel. Dit volgens Van Foreest meest cruciale lichaamsdeel van de mens — het gaf als eerste een teken van leven en was het laatste onderdeel van de mens dat stierf — belandde in een gereedstaande huls, die deze keer van lood was gemaakt. Het pakket zou later naar Bergen op Zoom worden vervoerd, waar ook het hart van de eerste echtgenoot van vrouwe Anna al rustte. De afwikkeling van de sectie volgde rap. Het lijk werd van binnen en buiten afgesponst met azijn en met conserverend poeder bestrooid. Daarna werden de lichaamsopeningen goed dichtgestopt, de gaten in de huid kregen zelfs met dubbele draad genaaid

²⁸ Over de familie Glymes-Bergen en hun rol in het Bourgondisch-Habsburgse machtscomplex: H. Cools, 'Les frères Henri, Jean, Antoine et Corneille de Glymes-Bergen. Les quatre fils Aymon des Pays-Bas Bourguignons', *Publication du centre Européen d'Etudes Bourguignonnes* (XIV-XVIe s.), XLI (2001) 123-133.

²⁹ Zie hierover onder andere: J. Sawday, *The body emblazoned. Dissection and the human body in renaissance culture* (Londen, 1995) en R. French, *Dissection and vivisection in the European Renaissance* (Aldershot, 1999).

³⁰ De ziekte van Van Montfoort wordt apart besproken in deel XVI, obs. 51.

steken. Het geheel werd voor de zekerheid met pek en was verzegeld. Vervolgens wikkelde men het lijk in *sparadrap* of lijnwaad (linnen doek gedrenkt in was en terpentijn), dat na met pek en teer te zijn dichtgemaakt in een loden kist terecht kwam. Pas toen was het stoffelijk overschot van heer Hendrik van Montfoort afdoende geprepareerd om in de kerk van Montfoort te worden bijgezet.

Nadat Van Foreest ook nog een door hem zelf, in samenwerking met de latere Leidse hoogleraar Johannes Heurnius, op 16 januari 1582 uitgevoerde balseming van de gravin van Houtekercke heeft besproken, een dochter van de heer van Egmond zo laat hij niet na te vermelden, begint hij aan de veel terughoudender beschrijving van de balseming van Willem van Oranje. De buik werd blijkbaar dit keer door Van Foreest en Busennius zelf in de lengte en breedte opengesneden, en wel zodanig dat de navel onbeschadigd zou blijven. Ingewanden, maag, nieren en longen werden uitgenomen. Vervolgens opende men de borst en ontdeed deze van de *membra spiritualia*, dat wil zeggen hart, longen en slokdarm, welk orgaan tot de wortel van de tong werd weggesneden. Het geledigde lichaam werd vervolgens gewassen met koud water en nog eens met een azijnoplossing, om tenslotte te worden afgenomen met een in *aqua vita* gedrenkte spons. De receptuur van de gebruikte conserverende middelen is in extenso gegeven. De Delftse apotheker Dirk Cluyt prijkt in de beschrijving met naam en toenaam als de bekwame leverancier die de benodigde ingrediënten al op 10 juli 1584 had kunnen leveren. Het vrijgekomen vlees werd met conserveermiddel besprenkeld, ‘zooals men varkensvlees pleegt te zouten’, om de vertaling van Fruin te citeren, en de ontstane holten opgevuld met in alcohol gedrenkte proppen stof. Daarop werd alles met naald en draad dichtgenaaid. Het hoofd kreeg eveneens een conserverende behandeling, maar we lezen niet exact welke. Tot slot verpakten de heren het lichaam in heet lijnwaad, daarbij wel, zoals in Italië gebruikelijk was, de ledematen afzonderlijk inwikkelen, zelfs zo dat de vingers los van elkaar bleven. Pek zoals toegepast op scheepsrompen, maakte het pakket goed dicht. Op deze manier geprepareerd zou het lichaam acht tot tien jaren goed blijven. Voor een langer behoud hadden de spieren in de lengte getrancheerd moeten worden en vervolgens afzonderlijk behandeld.³¹

Na de bespreking van de procedure plaatst de auteur tot besluit de behandeling in medisch-historisch perspectief en werkt daarmee toe naar een ware apotheose. Met deze hyperbolische opzet had hij een expliciete bedoeling. Door er op te wijzen dat volgens Herodotus en Caelius Aurelianus de Egyptische farao's een dergelijke behandeling ondergingen ten einde het behoud van hun stoffelijk overschot te waarborgen, wordt ook de prins van Oranje bij de allergrootsten op aarde gerekend. Vervolgens wordt beweerd dat

³¹ De medische en farmaceutische details van de balseming worden besproken door H. A. Bosman-Jelgersma en H. L. Houtzager, ‘De balseming van Willem van Oranje’, *Farmaceutische tijdschrift van België*, XLI (1984) 595-602 en *idem*, ‘De balseming van prins Willem van Oranje’, *Pharmaceutisch weekblad. Orgaan van de Nederlandsche maatschappij ter bevordering der pharmacie*, CIXX (1984) 619-622. Voorts: Houtzager, ‘Pieter van Foreest. Lijfarts’, 89 en Bijlage H.

het kadaver van Alexander de Grote in honing zijn zou geconserveerd, tenminste dat vermeldde de laatantieke arts Caelius Aurelianus. De Arabische arts Mesue meende echter dat aloë gemengd met mirre beter hielp tegen voortijdig vergaan. Net als bij de casussen waarin de patiënten telkens in volgorde van toenemende status aan de orde komen, is dat nu het geval bij de parallellen die tussen de prinselijke behandeling en die van de anderen worden getrokken. Willem van Oranje maakte niet alleen gerechtvaardigd deel uit van de traditie der farao's en Alexander de Grote, hij kreeg zelfs een aan Jezus identieke behandeling. Beweerde de evangelist Johannes in zijn bijbelboek (XIX. 38:42) niet dat de kruiden die Jozef van Arimathea tussen de windselen om het lijk van Jezus stopte een door Nicodemus bereid mengsel van mirre en aloë was?

Van Foreests beschrijving van de wijze van lijkopening en balseming volgt inhoudelijk de informatie gegeven door middeleeuwse koninklijke lijfartsen als Henri de Mondeville, maar is veel geleerder en uitgebreider.³² De praktijk van balsemen past in een lange vorstelijke traditie die reeds onder de Merovingische vorsten aanwijsbaar is. Gregorius van Tours schreef bijvoorbeeld dat het lijk van koningin Radegonde van conserverende kruiden was voorzien.³³ Vanaf de late veertiende eeuw vond de gewoonte het vorstelijk stoffelijk overschot op een of andere manier te prepareren algemeen ingang in Noordwest-Europa. Zij houdt uiteraard verband met de noodzaak een lijk, soms over een lange afstand, te verplaatsen, of de wens meer dan één herinneringsplek te creëren, maar duidt vooral op steeds verder uitdijend funerair ceremonieel. Evisceratie, dat wil zeggen het verwijderen van de zeer bederfelijke ingewanden, en preparatie met licht conserverende kruiden, voorkwam onwelriekende geuren en al te duidelijke tekenen van eindigheid, een eerste voorwaarde voor de veelal langdurige opbaring. Het idee achter een conserverende behandeling van het stoffelijk overschot is echter niet die van mummificatie of te wel eeuwige consolidatie, want ook de lichamen van vorstelijke personen dienen voor de Opstanding tot stof te zijn weergekeerd. Het feit dat de lijken van machthebbers de zogenaamde *putrefactio* enige tijd weerstonden, onderstreept nog eens dat het hier in ogen van tijdgenoten om een aparte categorie handelde, van bijzondere doden die over de middelen beschikten de dood en zijn gevolgen nog enige tijd op een afstand te houden. Het gaat hier om preluderen op het

³² Zie: A. Paravicini-Bagliani, 'Enquête sur un rite médiéval: le démembrement des corps', *L'histoire* (1997) ccviii, 48-53. Voorts: P. Georges, 'Mourir c'est pourrir un peu ..... Techniques contre la corruption des cadavres à la fin du Moyen Age', in: Chêne, *Il cadavere*, 359-382, i. h. b. 'L'embaumement médiéval. Entre médecine et cuisine', 372-379. De auteur verbaast zich over het primitieve karakter van middeleeuwse koninklijke balsemingen en benadrukt de weinige gegevens daarover. De geringe informatie verklaart het succes van Van Foreests exposé dat als afzonderlijk traktaat in de volkstaal verscheen, zie hierover: Bosman-Jelgersma, *Petrus Forestus*, 107.

³³ Voor de vroege traditie: A. Erlande-Brandenburg, *Le roi est mort. Etude sur les funérailles, les sépultures et les tombeaux des rois de France jusqu'à la fin du XIIIe siècle* (Genève, 1975) i. h. b. 'Les techniques de l'embaumement', 27-32.

eeuwige leven in de toekomst met de resurrectie van Christus als (hovaardig) voorbeeld.³⁴

Het exposé van Van Foreest demonstreert ook dat in de zestiende eeuw conservering al lang niet meer uitsluitend aan vorsten was voorbehouden. De hoge aan het Bourgondische vorstenhuis verwante adel, waartoe ook Hendrik van Montfoort behoorde, volgde vanaf de late vijftiende eeuw de vorstelijke begrafenisgewoonten zoveel mogelijk na. Het lijkt hier echter met name aan soevereine vorsten gelieerde personen te betreffen, die door middel van balseming en overig begrafenisritueel de directe nabijheid tot de landsheer onderstrepen. Pierre de Beaujeu (1438-1503), hertog van Bourbon en Auvergne en dus gelieerd aan de Capets, die ook nog eens met een dochter van de Franse koning Lodewijk XI gehuwd was, zette in dit opzicht de trend. Zijn begrafenis en de diverse voorbereidingen daartoe zijn minutieus door zijn stalmeester Jacques de Bigue op schrift gesteld. Deze schrijft dat Pierre na op zijn slot te Moulins de laatste adem te hebben uitgeblazen kort getoond was, maar vervolgens

environ la mynuit, fut mis le corps de feu Monseigneur bien aromatisé & pulverisé de bonnes pouldres & et bien esbasmé, comme il est de bonne coustume de faire aux princes de sang royal, dedans une casse ou vastz de plomb bien souldée.³⁵

De behandeling van Willem van Oranje past tevens in deze, overigens ook in zijn eigen familie vigerende, traditie. Het lichaam van zijn in 1544 door een ontplofte granaat overleden oom René van Chalon, de eerste soevereine vorst in de familie Van Nassau, werd door legerarts Andreas Vesalius direct ontdaan van ingewanden en geprepareerd om in de kerk van Bar-le-Duc te kunnen worden opgebaard. Daar bleef het hart achter in de hand van het rechtopstaande skelet op zijn grafmonument. Het lichaam zelf kreeg zes weken later in de Nassause grafkelder te Breda zijn laatste rustplaats.³⁶

³⁴ Over de betekenis van deze uitgestelde *putrefactio* uitgebreid: Georges, 'Mourir'. Voor de verbreiding van de koninklijke rituelen onder de adel: C. Beaune, 'Mourir noblement à la fin du Moyen Age', in: *La mort au Moyen Age*, 125-143.

³⁵ M. Gaude-Ferragu, 'La mort du prince. Les funérailles de Pierre de Beaujeu, duc de Bourbon (1503)', in: Balsamo, *Funérailles*, 55-76. Voor het algemene kader ook: M. Chatenet, 'Quelques aspects des funérailles nobiliaires aux XVIe siècle', in: *ibidem*, 38-54.

³⁶ L. Braye, 'René de Châlon et le mausolée du coeur', *Société des lettres, sciences, et arts de Bar-le-Duc, Mémoires*, XLIV (1922-1923) 283-315, i. h. b. 296; C. D. O'Malley, *Andreas Vesalius of Brussels, 1514-1564 and the Renaissance* (Berkeley, 1973) 177-179; K. Cohen, *Metamorphosis of a death symbol. The transi tomb in the Late Middle Ages and the Renaissance* (Berkeley, 1973) 177-179 en Van Raak, *Vorstelijk begraven*, 13-14. Het lijk van diens moeder Claude de Chalon, de echtgenote van Hendrik III van Nassau had in 1521 een vergelijkbare behandeling ondergaan. Haar gebalsemd lijk werd in Breda begraven, hart en ingewanden bleven in de St. Janskerk te Diest.

Begrafenis

De secundaire literatuur van de laatste decennia spreekt nogal neerbuigend over de uitvaart van de prins van Oranje. K. W. Swart ziet het als een ‘teken des tijds dat behalve Oranjes naaste familieleden geen enkel lid van de hoge adel, maar alleen lagere edellieden en burgers aan Oranje de eer bewezen.’³⁷ De pracht en praal worden door hem echter wel breed uit gemeten. Marie-Ange Delen doet eenzelfde observatie, uit haar beschrijving valt niettemin op te maken dat het met de afwezigheid van hoge adel wel meeviel. Zij concludeert:

Deze begrafenis was eigenlijk een maatje te groot ... Het was alsof de Staten schrokken dat zij er nooit toegekomen waren om Willems status goed te regelen en zij met deze uitbundige begrafenis postuum zijn legitimiteit voor de toekomst boven alle twijfel wilden verheffen.³⁸

Hier is klaarblijkelijk iets aan de hand. Door middel van een korte bespreking van de op 3 augustus 1584 uitgevoerde rituelen zou ik dan ook willen beweren dat de begrafenis conform de vorstelijke status van de prins is uitgevoerd en een opmerkelijke continuïteit vertoont met de voorgaande landsheerlijke, dat wil zeggen Bourgondische en Habsburgse praktijken waarmee de inwoners van de Nederlanden vertrouwd waren. Het vorstelijk vertoon is volstrekt regulier, aangezien Willem op grond van zijn waardigheid als soeverein van het Prinsdom Orange tot de kleine groep van regerende Europese vorsten behoorde. De Nederlandse bezittingen golden als volberechtigde deelgebieden van het Duitse Rijk en maakten hem tot rijksvorst.³⁹ ‘Last’ maar niet bepaald ‘least’ hadden er in 1583 vergevorderde plannen bestaan Oranje in te huldigen als graaf van Holland en Zeeland en heer van Utrecht.⁴⁰ Een volledige ‘heraldische’ begrafenis met veel pompa was ondertussen onder de leden van de Europese (hoog)adel usance geworden en de Duitse vorsten volgden, zoals we zullen zien, vanaf het midden van de vijftiende eeuw de Engelse en Franse praktijken na.⁴¹ Door de Brusselse begrafenisceremonie rond Karel V die op zijn beurt voortborduurde op het stramien van de hertogen van Bourgondië, expliciet tot voorbeeld te nemen, zetten de Staten

³⁷ K. W. Swart, *Willem van Oranje en de Nederlandse Opstand 1572-1584* (’s-Gravenhage, 1994) 254.

³⁸ M.-A. Delen, *Het hof van Willem van Oranje* (Amsterdam, 2002) 264.

³⁹ Op de rijksdag te Augsburg van 1551, waarop Willem aanwezig was, werd de relatie van de Nederlanden met het Duitse Rijk geherdefinieerd, zie hierover: Delen, *Hof*, 221.

⁴⁰ Swart, *Willem van Oranje*, 244-247

⁴¹ Woodward, *Theatre of death*, hfdst. ii, ‘The heraldic funeral in Renaissance England’, 15-36, beschrijft dit fenomeen in detail aan de hand van de begrafenis van de graaf van Derby en concludeert dat het hele ritueel net als bij een koninklijke begrafenis ging om een ‘microcosm of the social unit of the monarchy, hierarchically organized according to status and degree.’ Voorts: Kolmer, *Tod des Mächtigen*, ‘Einleitung’ voor het Duitse Rijk in het bijzonder: R. Meyer, *Königs- und Kaiserbegräbnisse im Spätmittelalter von Rudolf von Habsburg bis zur Friedrich III* (Keulen, 1994).

van Holland niettemin met deze begrafenis hoger in dan strikt formeel gezien noodzakelijk zou zijn geweest.

Afbeelding 1. Katafalk van Willem van Oranje in de Nieuwe Kerk te Delft. Openingsafbeelding uit de Pompa funebris van Hendrik Goltzius, ets 1584. Rijksmuseum Amsterdam

Na de moord diende allereerst te worden bepaald waar de vermoorde leider bijgezet zou worden. De beraadslagingen van de Staten van Holland van 12 juli 1584 melden dat men besloot Willem in het koor van de Nieuwe Kerk te Delft te begraven, omdat Breda, waar de andere Nassaus lagen, in Spaanse handen was en de prins de laatste jaren in deze stad hof had gehouden. Hoewel zij in de ogen van Van Foreest dus volmaakter had gekund, was de balseming in ieder geval adequaat genoeg om een uitgebreid en langdurig afscheid mogelijk te maken. De prins lag een maand opgebaard in een uit hout, gips en doek opgetrokken ‘chappelle ardente’ in het koor van de Nieuwe Kerk te Delft, de plek waar later het definitieve grafmonument zou verrijzen. De *chappelle ardente* in combinatie met vele heraldische tekenen was in de Nederlanden usance vanaf het overlijden van Philips de Goede in 1467 die na groot ceremonieel in de St. Donatius te Brugge voor het hoofdaltaar werd begraven.⁴² Zoals het een protestants vorst betaamde, was de katafalk niet van kaarsen voorzien. Bekend is bijvoorbeeld dat de Engelse koningin Elisabeth uit geloofsovertuiging het gebruik van kaarsen bij begrafenissen had verboden.⁴³ De secundaire literatuur stelt dat de gebalsemde Willem opgebaard lag zoals hij afgebeeld is op zijn latere grafmonument van De Keyser, maar dit lijkt gezien de beschrijving van Van Foreest bijzonder onwaarschijnlijk.⁴⁴ Het ‘slapelaken’

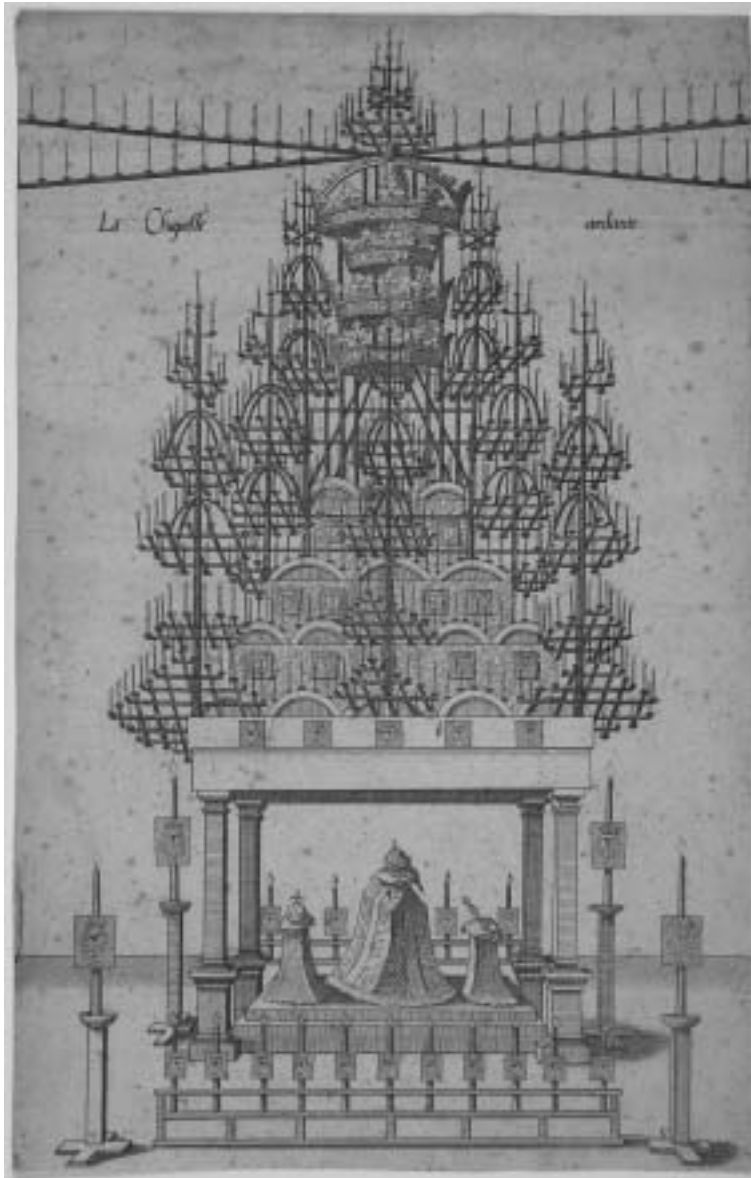
⁴² E. A. Tabri, ‘The funeral of Duke Philip the Good’, *Essays in history*, XXXIII (1990-1991) 2-17. In 1473 werden de lichamen van Philips en zijn eega Isabella van Portugal verplaatst naar Champmol.

⁴³ Woodward, *Theatre of death*, 45-46.

⁴⁴ E. I. Jimkes-Verkade, ‘De ikonologie van het grafmonument van Willem van Oranje’, in: I. V. T. Spaander, e. a., ed., *De stad Delft. Cultuur en maatschappij*, II, *Van 1572 tot 1667. Tentoonstellingscatalogus Stedelijk Museum Het Prinsenhof, Delft* (2 dln.; Delft, 1981) I, 214-

en de 'twaelf oude servetten' die aan de preparateurs werden geleverd, zullen verwerkt zijn tot *sparadrap* en proppen om de lichaamsholten op te vullen.⁴⁵

Afbeelding 2. Chapelle ardente van Keizer Karel V in de St. Goedele te Brussel. Johannes en Lucas Duetecum, ets 1559. Atlas van Stolk Rotterdam

217 en N. Ex, F. Scholten, *De prins en De Keyser. Restauratie en geschiedenis van het grafmonument voor Willem van Oranje* (Bussum, 2001) 31.

⁴⁵ Koninklijk Huisarchief, A11-VI-20. Geciteerd bij Delen, *Hof*, 263 en 250 noot 136.

Gedurende de maand juli lag de prins in een kist die stond onder een tempelachtig bouwsel met piramidedak. (Afbeelding 1) Het efemere monumentje lijkt een kopie van de katafalk met lege kist die in december 1558 voor de Brusselse begrafenis van Karel V stond opgesteld, ook al toonde die door de 3000 brandende kaarsen totaal anders.⁴⁶ (Afbeelding 2) Een overeenkomst met de begrafenis van zowel Philips de Goede als Karel V is het gebruik van heraldische symbolen rond de katafalk. Zwaard, wapenrok en de wapens van zijn gebieden waren op een rouwbord tegen de achterwand geplaatst.

Kwantitatief bezien was de optocht inderdaad bescheiden als we bedenken dat aan de teraardebestelling van Edward Stanley, graaf van Derby en raad van Elisabeth I, 900 deelnemers hadden deelgenomen. Pieter Bor, die de begrafenisstaatsie van Oranje uitgebreid heeft beschreven, beweert dat de prins bij leven ‘sonder kostelijkheid en staet’ begraven had willen worden, maar dat de Staten van Holland, Zeeland, Friesland en Utrecht er anders over dachten en opteeden voor een manifestatie ‘syne vromigheid en hoogheid weerdig.’⁴⁷ Ook deze houding is in lijn met de bescheidenheidsformule waarvan vorsten zich in dezen vaak bedienden. Karel V had de monniken van het klooster te Yuste waar hij de laatste drie jaren van zijn leven teruggetrokken had geleefd, opgedragen een sobere begrafenis te organiseren waarbij de kist slechts in het bijzijn van de 38 leden van de kloosterorde onder het altaar verdween.⁴⁸

De plechtige optocht, waarvan door de gravures van Hendrik Goltzius de details bekend zijn, was zoals gezegd geïnspireerd op de Brusselse begrafenisstoet van de in Spanje overleden, opgebaarde en begraven keizer Karel V. Filips II zette hiermee de traditie voort van zijn vader die in 1516 het heengaan van zijn grootvader Ferdinand van Aragon op identieke wijze in Brussel had gevierd om zijn positie als universeel erfgenaam van de Spaanse landen te onderstrepen.⁴⁹ Op 28 en 29 december 1558 liep prins Willem op een ereplaats mee in de stoet van Karel V en assisteerde als belangrijkste Nederlandse edele bij de Nederlandse herbevestiging van de machtsoverdracht aan diens zoon.⁵⁰

⁴⁶ Zie: W. L. Strauss, *Hendrik Goltzius, 1558-1617. The complete engravings and woodcuts* (New York, 1977) I: 1576-1586, nr. 192, 324-325 en S. Schrader, ‘Greater than he ever was’. Ritual and power in Charles V’s 1558 funeral procession’, *Nederlands kunsthistorisch jaarboek*, XLIX (1998) fig. 2 en 73.

⁴⁷ Een uitgebreide beschrijving geven: E. van Meteren, *Memorien der Belgische ofte Nederlantsche historie, van onsen tijden* (Delft, 1599) 219v-220v en P. C. Bor, *Oorspronck, begin en vervolgh der Nederlantsche oorloghen, beroerten ende borgerlijcke oneenigheyden, beginnende mette opdrachte der selver landen gedaen by keyser Karel de V* (Amsterdam, 1679-1680) 434-436. Zie hierover: Jimkes-Verkade, ‘Grafstoet’; Delen, *Hof*, 262-265; Ex, Scholten, *De prins en De Keyser*, 134-140 en Van Raak, *Heden vredig ontslapen*, 18-21.

⁴⁸ L. P. Gachard, *Retraite et morte de Charles-Quint au monastère de Yuste* (Brussel, 1854-1856) lvi en Schrader, ‘Greater’, 70.

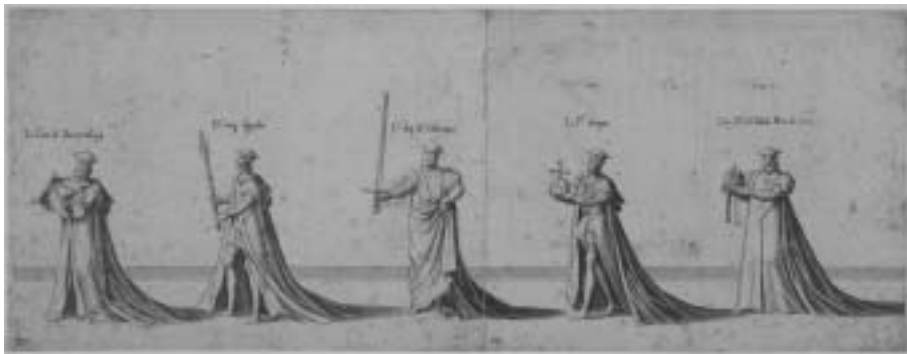
⁴⁹ F. Edelmayr, ‘Die Leichenfeiern für Ferdinand den Katholischen in den Niederlanden’, in: Kolmer, *Tod des Mächtigen*, 229-245.

⁵⁰ Henricus Goltzius, *Haec pompa funebris spectata fuit Batavorum Delphis, tertio die Augusti anno 1584* (S. l., s. a.). De serie is compleet afgedrukt in: Strauss, *Goltzius*, nrs. 192-203, 324-335. Er bestaat ook een afwijkende versie van Oranjes lijkstoet van Frans Hogenberg. Over de

Zoals gebruikelijk openden schutters de stoet met het geweer in de rouwstand, dat wil zeggen met de loop naar beneden, waarna trompetters ten teken van de komende opstanding luid op hun met heraldische emblemen versierde instrumenten bliezen. Acht in tot op de grond hangend zwart fluweel gehulde paarden symboliseerden de belangrijkste gebieden waarvan de overledene titels hield: Breda, Veere en Vlissingen, Chalon, Diest, Vianden, Katzenellenbogen, Nassau en Oranje. Deze titels prijkten identiek op de rouwkleden en werden nog eens gevolgd door banieren met de respectievelijke wapens. Ieder paard werd geleid door twee middelhoge edelen, veelal jonkers, en de banieren werden door een vergelijkbaar hoog geplaatst heer gedragen. Alle edelen droegen gelijke mantels. De Staten betaalden onder veel gemor deze peperdure (£16.000) rouwkleding. Met name de klokkende, lang vallende zwarte schoudermantels, vaak geïnterpreteerd als verbeelding van tranen, beantwoordden aan de laatste funeraire mode. Deze uitdossing was overigens toch wel minder rijk en minder plechtig dan die van 1558, toen de echt hoge edelen ieder gestoken waren in toga-achtige gewaden met een kort sleepje.⁵¹

Afbeelding 3. Willem van Oranje draagt de rijksappel in de Brusselse begrafenistoet van keizer Karel V. Johannes en Lucas Duetcum, ets 1559. Atlas van Stolk Rotterdam

Zoals het hoorde, bevonden de hoogste edelen zich in het midden van de stoet rond de kist. Daniël van Rootselaer droeg de helm, de kapitein van de garde, jonker Duyts, het rijzwaard met de punt naar beneden en Wolfert van Brederode de wapenrok. De volgende plek was voor het met zwart fluweel omfloerste rouwpaard dat geheel volgens de traditie werd geleid door de hofstalmeester. Vlak voor de baar met de kist vielen weliswaar niet, zoals bij Karel V, de ketting van het Gulden Vlies en de staatssymbolen als scepter, zwaard, keizerskroon en de, overigens destijds door Willem gedragen, rijksappel (Afbeelding 3), te bewonderen, maar waren wel regalia van de eerste orde te zien, een ‘bloot sweerd’ met de punt naar boven geheven en ‘een

gebeurtenissen in 1558: Schrader, ‘Greater’, over de toenmalige rol van Oranje i. h. b. 71, 81 en 86.

⁵¹ Zie de afbeeldingen bij Schrader, ‘Greater’, fig. 3.2-3.4.

gouden krone', zijn prinsenkroon. Beide onderdelen vormen duidelijk een verwijzing naar de stoet van 1558 en refereren aan een toekomstige landsheerlijke positie. De prinsenkroon was door Willem namelijk slechts als heraldisch teken gebruikt en lijkt hier dus vooral opgenomen te zijn naar analogie van de stoet van Karel V. Het zwaard valt hier te duiden als symbool van rechtvaardigheid, het kenmerk van de vorstelijke regering *par excellence*.

Afbeelding 4. Fragment uit de Pompa funebris van Willem van Oranje, waarin prins Maurits naar analogie van Filips II als opvolger wordt gepresenteerd. Ets door Hendrik Goltzius 1584. Rijksmuseum Amsterdam

Na deze machtssymbolen volgden drie hofmeesters, wederom in overeenstemming met het aantal in de stoet van Karel V, want in werkelijkheid deed het Oranjarahof te Delft het met twee. De baar met de kist werd gedragen door twaalf van Oranjes' *gentilhommes* die nog weer gesecondeerd werden door hoge edellieden als Jan van Bourgondië en Walraven van Brederode. Achter de kist liep prins Maurits als belangrijkste rouwende. (afbeelding 4) Hij was als zodanig te herkennen door de afwijkende mantel met een door zijn gouverneur Van Sonsvelt opgehouden lange sleep, een uitmonstering die de kledij van Filips II in 1558 nauwgezet imiteerde. De jonge Maurits werd hiermee expliciet als erfgenaam gepresenteerd. Een wapenheraut ging hem voor en de twee hoogste edelen, Georg Truchsess, (gewezen) keurvorst van Keulen, en prins Filips van Hohenlohe, vergezelden hem. Direct daarachter liepen Willem Lodewijk en Filips van Nassau met de graaf van Solms. Zij werden weer gevolgd door de leden van de Staten-Generaal die waren gekleed in mantels identiek aan die van de edelen, maar wel een burgerlijke hoed op hadden. Daarna weer liepen de leden van de Raad van State en van de Staten van Holland met hun raadsheren en secretarissen. In de keizersstoet hadden op deze plaats destijds de ridders van het Gulden Vlies gelopen. De plek van de leden van de Staten komt overigens wel overeen met de Franse gewoonte het parlement vlakbij de vorstelijke baar te laten paraderen, een plaatsing die in de zestiende eeuw verklaard werd als verwijzing naar de rechtvaardigheid van de overleden vorst en diens regering.⁵² Aan het eind van de stoet liepen de hoogwaardigheidsbekleders uit Delft, predikanten, bevelhebbers uit het leger van de prins en helemaal achteraan 'allerlei volck sonder ordonnantie.'

De Nederlandse humanist en hoveling van de jonge Karel van Oostenrijk, Gerardus Geldenhauer, wijdde een welluidende *Pompa exequiarum* aan de begrafenis van diens grootvader, Ferdinand van Aragon. Daarin spreekt hij over de door de schilder Jean de Mabuse van naakte eroten voorziene triomfwagen met een lege troon van goud als ‘pièce de resistance.’⁵³ Bij de Brusselse begrafenis van Karel V was zelfs een compleet schip van staat te zien geweest voorzien van een lege troon, frivoliteiten die in Delft uiteraard niet tot de mogelijkheden behoorden. Bij Willem van Oranje is slechts sprake van een zwartfluwelen met wapenschilden geborduurd kleed. De vorstelijke begrafenis werden in de loop van de zestiende eeuw in de protestantse gebieden soberder, hoewel ook daar de continuïteit met de katholieke jaren opmerkelijk is. De heraldische symboliek blijft sterk aanwezig, maar de steeds opzichtiger funeraire *apparati* met uitgebreide allegorieën waren aan de katholieke landen voorbehouden.⁵⁴ Dat is niet zo vreemd, aangezien het hier voornamelijk ritueel betrof, de daarvoor gehanteerde emblematische en heraldische beeldtaal was toch al grotendeels abstract en kon dus worden gehandhaafd. Uit de optocht verdwenen eigenlijk alleen de banieren met heiligen waardoor het accent naar de heraldiek verschoof, wat aan de begrafenis van Willem van Oranje goed is te zien: de martiale en christelijke elementen zijn het meest in het oog springend.⁵⁵

Het lijkt er derhalve op dat men door het gekozen funerair ceremonieel de legitimiteit van de door stadhouder en Staten in feite gedeelde soevereiniteit en de gewenste continuïteit daarvan aan de buitenwereld wenste te tonen. Door de begrafenis in grote lijnen conform aan die van de Brusselse begrafenis van Karel V te laten verlopen, werd het idee van legitimiteit en voortzetting verder versterkt. In de vorstelijke begrafenis die de Nederlanden hadden gekend, stond het idee van legitieme erfopvolging altijd centraal. Zo was het overlijden van Karels grootvader Ferdinand de Katholieke van Aragon in 1516 veel uitgebreider herdacht te Brussel dan thuis te Granada. De autoriteiten wilden destijds beklemtonen dat de Lage Landen deel uitmaakten van het grote Habsburgse wereldrijk.⁵⁶

De begrafenis van Willem van Oranje was een opmerkelijk vorstelijke begrafenis, die meer beoogde dan slechts het accentueren van de autonome status van de Republiek. Er is hier mede sprake van een vanaf de hertogen van Bourgondië aan te wijzen paradox onder de kleinere Europese vorsten. Door het koninklijk ritueel exact na te volgen, accentueerden zij juist hun

⁵² E. A. R. Brown, ‘Royal bodies, effigies, funeral meals and office in sixteenth century France’, in: Chêne, *Cadavere*, 437-508, het verslag van begrafenis Hendrik II, 464-465.

⁵³ Gerardus Geldenhauer Noviomagus, *Pompa exequiarum Catholici Hispaniarum regis Ferdinandi, Avi Materni Illustrissimi Hispaniarum regis Caroli, Archiducis Austriae, Ducis Burgundiae* (Leuven, Dirk Martens, 1516). Zie over deze beschrijving: J. Lz. Prinsen, *Gerardus Geldenhauer Noviomagus. Bijdrage tot de kennis van zijn leven en werken* (’s-Gravenhage, 1898) i. h. b. 21-23 en 28-29. Zie ook: Edelmayer, ‘Leichenfeiern’, 239-244.

⁵⁴ Over deze ontwikkeling in Italië: Schraven, *Festive Funerals*.

⁵⁵ Woodward, *Theatre of death*, hfdst. iii ‘Funeral ritual and the Reformation’.

⁵⁶ Hierover: Edelmayer, ‘Leichenfeiern’.

onafhankelijkheid en eigen soevereiniteit.⁵⁷ De kist van de buitengewoon gefortuneerde Philips de Goede was bedekt geweest met een gouden kleed en werd voortbewogen onder een als uitermate vorstelijk beschouwd baldakijn. In het midden van de zestiende eeuw gebruikte bijvoorbeeld de pas van een titel voorziene Medici-familie ook de Brusselse begrafenis van Karel V als inspiratiebron. Toen hertog Cosimo overleed leek de begrafenis dankzij de inspanningen van de hofkunstenaars evenzeer op een antieke apotheose.⁵⁸

De gang van zaken in 1584 sluit tevens aan bij de begrafenis in het huis Savoye en van diverse kleinere Duitse vorsten. Zo laat de afbeelding van de begrafenisstoet van Johan Willem, hertog van Kleef, Gulik en Berg in 1593 te Düsseldorf het geijkte patroon zien, maar de stoet is wel korter en de deelnemers zijn minder opgetuigd.⁵⁹ Vergelijkbaar met de positie en functies van de Nassaus zijn bijvoorbeeld ook de aan hen geparenteerde Lutherse hertogen van Pfalz-Zweibrücken-Wittelsbach.⁶⁰ De in 1569 overleden hertog Wolfgang was goed bevriend met Gaspard de Coligny, de vader van Willems weduwe Louise. Na een carrière in Spaanse krijgsdienst mengde hij zich op verzoek van Oranje in de derde Hugenotenoorlog met een zelf bekostigd, 17.000 manschappen omvattend huurleger, wat hem in tal van opzichten duur kwam te staan.⁶¹ De drieënveertigjarige vorst bezweek op 11 juni 1569 in Nexon bij Limoges aan de koorts en trouwens tevens aan overmatig drankgebruik. Hoewel de hertog anders had getesteerd, werd het stoffelijk overschot geopend om het hart en de andere inwendige organen uit te kunnen nemen: zij kregen direct een plaats in de kerk van Nexon. Het in een loden kist verpakte lijk reisde met een gevolg van 150 ruiters naar Angoulême, waar het een tijdelijke rustplaats kreeg. Na voortslepende onderhandelingen belandde het uiteindelijk via Lübeck, Darmstadt en Kassel op 23 september 1571 thuis in de residentie Meisenheim. De optocht was van een bijna onoverzienbare lengte geweest, de kist werd door de twaalf hoogste edelen gedragen en de paarden waren gehuld in zwart batist. Volgens traditie werd de hertog net als zijn voorgangers bijgezet in de zogenoemde ‘Ludwiggruft’ onder het hoofdaltaar van de slotkerk. Deze begrafenis van kleine Duitse vorsten lijken bepaald bescheidener te zijn geweest dan die van de prins van Oranje. Het accent lag telkens op de continuïteit van dynastieën die in feite nog in het stadium van opkomst verkeerden. De Duitsers volgden wat betreft hun funeraire ceremonieel en grafmonumenten de overleden Habsburgse keizers Frederik III en Maximiliaan I en pasten dit aan naar gelang de religie tot welke zij zich tijdens de Reformatie hadden bekend.⁶²

⁵⁷ Gaude-Ferragu, ‘Mort du Prince’, 71-72.

⁵⁸ E. Borsook, ‘Art and politics at the Medici court. The funeral of Cosimo I. de’ Medici’, *Mitteilungen des Kunsthistorischen Institutes in Florenz*, XII (1965) 31-54 en 377-371.

⁵⁹ Zie de afbeelding van Frans van Hogenberg afgedrukt in: F. W. H. Holstein, *Dutch and Flemish engravings and woodcuts* (Amsterdam, s. a.) IX, nr. 55.

⁶⁰ W. Schmid, ‘Grab und Residenz. Meisenheim am Glan im 16. Jahrhundert’, in: *Viatori per urbes castraque. Festschrift für Herwig Ebner zum 75. Geburtstag* (Graz, 2003) 573-610.

⁶¹ M. Weis, ‘Pfalzgraf Wolfgang, Philipp II und die Spanische Niederlande 1565-1569’, *Zeitschrift für die Geschichte der Saargegend*, XXIX (2001) 16-43.

Altaar des Vaderlands

De betekenis van het tussen 1614 en 1622 geplaatste grafmonument versterkt het vermoeden van door de Nederlandse overheden bewust gesuggereerde soevereine pretenties. In de periode daarvoor moesten prins en volk overigens genoegen nemen met een stenen uitvoering van de oorspronkelijke katafalk, die algemeen als armzalig werd ervaren. Een dergelijke tijdelijke noodvoorziening kwam echter veel vaker voor bij vorstelijke personen en kan niet zonder meer als onverschillig afschepen worden geïnterpreteerd.⁶³ Een veronderstelling, zoals die van K. W. Swart dat:

in 1613, toen de nieuwe republiek zich niet meer in haar voortbestaan bedreigd voelde, besloten de Staten-Generaal dit sobere grafteken door een praalgraf te vervangen dat volledig recht zou doen wedervaren aan de enorme verdiensten die de prins aan het vaderland had bewezen.

lijkt dan ook te cynisch en bezijden de waarheid.⁶⁴

Het door Hendrik de Keyser ontworpen en uiteindelijk door zijn zoon Pieter voltooide monument is geïnspireerd op het praalgraf van het Franse koningspaar Henry II en Catharina de Medici en alleen daarom al van alleszins vorstelijke allure.⁶⁵ Bij het monument in St. Denis gaat het om een zogenaamde *transi tombe* waarop de overledenen twee keer, een keer levend en een keer dood, waren afgebeeld. Dat is in feite ook het geval bij Willem van Oranje, ook al werd diens lichaam niet in staat van *putrefactio* afgebeeld, maar alsof hij zojuist was overleden. De marmeren *gisant* toont een prins in nachtgewaad met slippers en geborduurd slaapmutsje.⁶⁶ Voorts werd hij, wellicht om religieuze redenen, niet knielend in gebed afgebeeld, zoals bij de katholieke Franse koningen gewoonte was. In plaats van voor een *priant* koos men voor een bronzen *assis* in Italiaanse stijl, uitgedost in harnas met generaalsstaf. Gedurende de Renaissance traden *condottieri* op als generaals voor de Italiaanse stadstaten, maar sommigen, zoals Federigo da Montefeltro (1422-1482) van Urbino, de eerste die zich op een dergelijke wijze liet afbeelden, begonnen tegelijkertijd voor zichzelf. Zo eigende Federigo zich de

⁶² Vgl. tevens: W. Ziegler, 'Der Tod des Herzöge von Bayern zwischen Politik und Religion im 15. und 16. Jahrhundert', in: Kolmer, *Tod des Mächtigen*, 247-261.

⁶³ Zie voor de praktijk van tijdelijke begrafenis-architectuur: M. Schraven, 'Il lutto pretenzioso dei cardinali nipoti e la felice memoria dei loro zii papi: tre catafalchi papali 1591-1624', *Storia dell'arte*, XCVIII (2000) 5-24 en *idem*, *Festive Funerals*.

⁶⁴ Swart, *Willem van Oranje*, 254.

⁶⁵ Een bespreking van het monument van Hendrik II en Catharina de' Medici bij: Cohen, *Metamorphosis*, i. h. b. 133-136. Een uitgebreide analyse van het monument voor Oranje door: Ex, Scholten, *Deprins en De Keyser* en F. Scholten, *Sumptuous memories. Studies in seventeenth-century Dutch tomb sculpture* (Amsterdam, 2003) 74- 88. Vgl. ook: R. F. P. de Beaufort, *Het mausoleum der Oranjes te Delft* (Delft, 1931) en Jimkes-Verkade, 'Ikonologie', 214-217.

⁶⁶ E. Panofsky, *Tomb sculpture. Its changing aspects from ancient Egypt to Bernini*, ed. H. Janson (Londen, 1964) 81 noot 1 spreekt van 'belated transi of Dutch origin ... quite unerschrecklich.'

titel toe van *imperator Italicae confederationis*.⁶⁷ Als grafbeeld komen dergelijke ‘in majesteit’ afgebeelde wereldlijke vorsten voor het eerst voor in de grafkapel van de Medici in de San Lorenzo te Florence, waarvoor Michelangelo de beelden van Giuliano en Lorenzo de’Medici vervaardigde.⁶⁸ Het benadrukken van de militaire kwaliteiten, zoals bij de voormalige generaal in dienst van Karel V, Willem van Oranje, gebeurde, sluit aan bij het toentertijd vigerende type van de zogenaamde ‘New Monarch’, wiens identiteit grotendeels op succesvol legerleiderschap berustte.⁶⁹ Met het losse beeld in Italiaanse stijl plaatste De Keyser Willem nadrukkelijk in deze traditie.

Het liggende beeld is gevat in een marmeren baldakijn dat als een soort tempeltje midden in het koor van de Nieuwe Kerk kwam te staan. Op de hoeken bevinden zich bronzen beelden, het dak is voorzien van marmeren obeliskken evenals van een epitaaf, en op de wanden is allerlei funerair heraldisch en emblematisch bijwerk te zien, zoals putti, maskérons, schedels etc. Ook hier is de vorstelijke allure onmiskenbaar. De uitvoering sluit naadloos aan bij de in de zestiende eeuw optredende tendens de daden van de overledene monumentaal te verheerlijken en zo in herinnering te doen blijven, waardoor elementen uit de klassieke triomftocht in zowel begrafenisritueel als grafmonument een plaats kregen.⁷⁰ Het idee van triomf wordt nog benadrukt door de bronzen Fama die de eeuwige roem van Willem verkondigt. Het baldakijn verwijst naar de overhuiving waaronder een vorstelijke baar tijdens de begrafenis placht te worden gedragen, een accessoire die overigens bij de daadwerkelijke begrafenis weg was gelaten. De obeliskken symboliseren evenzeer de roem van de vorst. De rondom geplaatste personificaties in brons van de deugden Fortitudo, Justitia, Religio en Libertas verwijzen naar de basis van rechtvaardig vorstelijk bestuur. Net als bij Hendrik II functioneren zij hier als attributen van de overledene en representeren zo het ideale model van de christelijke vorst. De deugden zijn afgebeeld volgens de regels van Ripa’s *Iconologia*, waarbij vooral *Libertas* met de hoed, het symbool van de Romeinse *manumissio*, de vrijlating van de slaaf, in het oog valt.⁷¹ De veelal als republikeins versleten symboliek van de vigerende deugden is dus in feite ambigue. Dat geldt zeker ook voor de tekst van het grafschrift met het beroemde epitheton *Pater Patriae*. Uiteraard dient dit te worden gelezen als een verwijzing naar de grondlegger van de Republiek der Verenigde

⁶⁷ B. Kempers, *Kunst, macht en mecenaat. Het beroep van schilder in sociale verhoudingen* (Amsterdam, 1987) 249. In zijn representatie vinden we een identieke ambigue mix van vorstelijkheid en republicanisme. Vergelijk over dit thema ook: H. Th. van Veen, *Cosimo de’ Medici. Vorst en republikein. Een studie naar het heersersimago van de eerste groothertog van Toscane (1537-1574)* (Amsterdam, 1998).

⁶⁸ Panofsky, *Tomb sculpture*, 81. Deze wijze van afbeelden was reeds eerder gebruikelijk bij pausen.

⁶⁹ C. Santing, ‘Het belang van een vorstelijk lid’, in: C. Santing, H. te Velde, M. Wilke, ed., *Machtige lichamen. Het vingertje van Luns en andere politieke verhalen* (Amsterdam, 2005) 159-174.

⁷⁰ Cohen, *Metamorphosis*, 7-10 en 138-142 en Chatenet, ‘Quelques aspects’, 47-48.

⁷¹ Panofsky, *Tomb sculpture*, 88.

Nederlanden, maar het gaat tevens om de titel die de Romeinse keizer Augustus in het jaar 2 voor Chr. van de Senaat kreeg toegekend; een wetenswaardigheid waarvan de auctor intellectualis van het epitaphium, de erudiete Constantijn Huygens, op de hoogte moet zijn geweest.⁷²

De tombe in het koor van de Nieuwe Kerk verrees op de plek waar vóór de Reformatie het altaar had gestaan en had tot doel *memoria*, het altijd levend houden van de herinnering aan de prins en zijn familie, te bewerkstelligen. In navolging van de koninklijke necropolen te Westminster en St. Denis ging het dus om een bewuste creatie van een godsdienstig geïnspireerde vorstelijke cultus rondom een dynastie. Net als relieken, de materiële restanten van heilige, had een vorstelijk kadaver eeuwigheidswaarde. Sinds de twaalfde en dertiende eeuw was het onder Franse, Duitse en Engelse vorsten gewoonte hun stoffelijk overschot *in partibus* te begraven. Vooral harten speelden vanaf de twaalfde eeuw een bijzondere rol in de politieke cultuur en werden tot object van een afzonderlijke cultus. Er ontstonden verschillende varianten van deze vorstelijke hartdevotie. Meestal werden zij verpakt in zogenaamde harturnen opgesteld, die in de zestiende eeuw vooral in Frankrijk uitgroeiden tot aparte hartmonumenten, ook wel cardiotafen genoemd. Daarnaast kwam het voor dat de weduwe of soms ook weduwnaar het hart van de overledene bij zich hield, en het hetzij meenam in een eigen graf of liet bijzetten in het graf van een andere geliefd familielid. Zo werd het graf van Maria van Bourgondië (1457-1482) te Brugge in 1507 opengemaakt om het hart van haar in Spanje overleden zoon Filips de Schone bij de stoffelijke resten van zijn moeder te kunnen voegen.⁷³

Voor Willem van Oranje werd een combinatie van deze varianten gevolgd. Zijn resten waren klaarblijkelijk te kostbaar voor de Nederlanden om ze deels aan Nassau of Orange af te staan. Uit de bronnen blijkt tenminste nergens dat deze mogelijkheid ook maar is overwogen. Zijn weduwe Louise de Coligny (1555-1621) koesterde het hart de rest van haar leven, een gewoonte die onder vorstelijke weduwes wel meer voorkwam. Toen het monument van De Keyser in 1620 vrijwel voltooid was en Louise haar eigen einde voelde naderen, volgde in aanwezigheid van de Delftse magistratuur op 27 april van dat jaar de

⁷² Over het grafschrift: G. C. Kuiper, 'Huygens, Heinsius en het grafschrift van Oranje', *Jaarboek. Vereniging 'Oranje-Nassau Museum'* (1984) 103-117. Augustus, *Res Gestae*, ed. en vert. I. Gay (1998) 35: 'Toen ik mijn dertiende consulaat bekleedde, hebben de senaat, de ridderstand en het hele Romeinse volk mij tot Vader des Vaderlands uitgeroepen en bepaald dat dit moest worden vermeld door een inscriptie bij de ingang van mijn huis, in de Curia Iulia en op het forum van Augustus onder het vierspan dat volgens senaatsbesluit voor mij was opgericht.' De term is niet nieuw en dateert uit de Republikeinse tijd, maar is vanaf Augustus meer dan een eretitel. *Der Kleine Pauly. Lexikon der Antike* (München, 1972) IV, 547-548 zegt: 'Als p. p. wurde der Retter aus Kriegsnot, der Gründer eines Staates und der väterlich gütige Herrscher geehrt.' Met dank aan dr Jan Willem Drijvers voor de referenties.

⁷³ Een overzicht van dit fenomeen met vele voorbeelden geeft: A. Dietz, *Ewige Herzen. Kleine Kulturgeschichte der Herzbestattungen* (München, 1998). Voor het algemeen kader, toegespitst op Frankrijk zie: Giesey, *Royal Funeral*, hfdst. ii. 'Display of the body' en Boureau, *Simple corps*.

plechtige bijplaatsing van een kistje met het hart in het midden van het monument.⁷⁴ De suggestie van een protestants martelaarsgraf wordt door de toevoeging van een relik pregnanter. In de late oudheid was het gewoonte geworden het christelijke altaar van de resten van een martelaar te voorzien, zodat dit centrum van de eredienst tegelijkertijd tot ‘tafel en graf’ werd.⁷⁵ De behandeling en plaatsing van de stoffelijke resten van de als martelaar voor de Nederlanden gestorven De Zwijger, is ook in dit opzicht conform de behandeling van de lijken van lieden die in een geur van heiligheid stierven. Hun lichaam werd doorgaans voorlopig vlak bij het hoofdaltaar begraven. Vond de canonisatie doorgang, dan volgde een translatie, waarop de sarcofaag van de nieuwe heilige tot een apart altaar uitgroeide of in het hoofdaltaar werd opgenomen.⁷⁶ Het van een hartrelik voorziene monument voor de prins versterkt nog eens expliciet de vorstelijke associaties. De plaatsing van een vorstelijk graf direct voor het hoofdaltaar, *ad sanctos*, was namelijk een oude middeleeuwse traditie die hier dus in gewijzigde vorm werd voortgezet. De plaatsing van Oranjes’ graf refereert tevens aan Karel V. Deze had de monniken van Yuste verordonneerd zijn stoffelijke resten onder het hoofdaltaar te begraven op zo’n manier dat de priester tijdens het celebreren van de mis met zijn voeten op zijn hart en borst stond. Daarmee had de keizer zichzelf tot relik laten maken, tijdens de mis was hij altijd tegenwoordig.⁷⁷ Op bevel van Filips II werden diens stoffelijke resten in 1574 opgegraven en in processie overgebracht naar het nieuwe kloosterpaleis Escorial bij Madrid. Als betrof het relieken werden zij wederom in een crypte onder het hoofdaltaar geplaatst.⁷⁸ Dit alles houdt in dat het in het koor van de Nieuwe Kerk te Delft geplaatste praalgraf met inhoud bedoeld was als vorstelijk altaar des vaderlands.

Het grafmonument van Willem is hiermee minder republikeins en minder protestants geworden dan wel is beweerd. Met die protestantisering van grafmonumenten viel het overigens net als bij de begrafenisrites overal nogal mee. Ook in Engeland en in het Duitse Rijk vertonen ook zij een grote continuïteit met het voorafgaande, katholieke periode, zij het dat de funeraire cultuur wel soberder werd en bij ontstentenis van heiligenfiguren de klassieke zowel als heraldische symboliek werd uitgebreid.⁷⁹ De Duitse vorsten getroosten zich al vanaf de late middeleeuwen moeite hun residenties een sacrale dimensie te verlenen. Op die wijze voorzagen zij hun heersersgeslachten van

⁷⁴ Scholten, *Sumptuous memories*, 86 en noot 8, Scholten, Ex, *De prins en De Keyser*, 33-34.

⁷⁵ A. Angenendt, *Heilige und Reliquien. Die Geschichte ihres Kultes vom frühen Christentum bis zur Gegenwart* (München, 1997) hfdst. xxi.1 ‘Grab und Altar’, 167-172.

⁷⁶ Santing, ‘Anatomised body’.

⁷⁷ Schrader, ‘Greater’, 70.

⁷⁸ *Ibidem*, 90.

⁷⁹ W. Maier, W. Schmid, M. V. Schwarz, ed., *Grabmäler. Tendenzen der Forschung an Beispielen aus Mittelalter und früher Neuzeit* (Berlijn, 2000); Schmid, ‘Grab und Residenz’ en Andermann, ‘Kirche und Grablege’. Vgl. voor Engeland: H. Colvin, *Architecture and the After-Life* (New Haven, 1991) 256-263 en Nederland: Scholten, *Sumptuous Memories*.

een religieuze legitimering. Deze strategie waarvan de vorstelijke graven het fundament vormden, werd gedurende de zestiende eeuw in zowel katholieke als lutherse territoria met grote volharding voortgezet. De gewoonte vorsten in of onder het koor van een kerk te begraven vond onverminderd voortgang. De in de volle middeleeuwen ‘uitgevonden’ monumenten met gestalten die nauwelijks van heiligenbeelden te onderscheiden vielen, waren snel tot onderdeel van de liturgie geworden. Telkens als de gelovigen de kerk bezochten, kregen zij de afbeeldingen van hun heersers voorgeschoteld en konden hen als het ware in hun aanbidding meenemen. Het koor werd op bevel van Luther ontdaan van heiligenbeelden en memorietafels, zodat er des te meer plaats kwam voor grote vorstelijke monumenten die beter dan ooit in het oog vielen. Paradoxaal genoeg versterkte de Reformatie de impact van de vorstelijke aanwezigheid in de kerken dus alleen maar. De vorstelijke begrafenissen van het zestiende-eeuwse Duitsland, de graven en grafmonumenten, kunnen worden geduid als functies van de politieke machtsrepresentatie en zelfpresentatie van de nieuwe heersersklasse. De rituelen rond de dood van Willem van Oranje, zijn graflegging en graf passen geheel in dit stramien.

Fruins Vader Willem

Robert Fruin besprak in zijn geschriften het politieke zowel als het natuurlijke — levende en dode — lichaam van de prins van Oranje. Een opmerking als: ‘Wie herkent vader Willem niet in die zieke, die zijn dienaars wegzendt uit vrees van ze met zijn ziekte te besmetten; die geen gehoor weigert aan wie hem zoeken .... die zich van het ziekbed opricht om te zorgen en te zwoegen voor dat arme volk?’⁸⁰ is dan ook illustratief voor het door hem geschapen (ideaal)beeld van de Zwijger, evenals voor de wijze waarop hij dit beeld presenteert. Het sluit aan bij het mede door hem geconstrueerde monarchale eenheidskader en zijn representatie: het huis van Oranje, waaraan de Nederlandse historici zich in de negentiende eeuw conformeerden. Parallel aan het door de jaren heen groeiende Orangistisch perspectief in zijn geschiedschrijving van de Republiek, won in Fruins Vader Willem-figuur de held meer en meer aan betekenis en werd tot hoeder van een hulpeloos volk. We hebben hier van doen met de goede vorst die rechtvaardig handelt in dienst van de openbare zaak.⁸¹ Hij zorgt voor zijn onderdanen en cijfert zichzelf geheel weg ten koste van alles, inclusief zijn gezondheid. Fruin positioneert de Zwijger kortom als de directe voorganger van onze constitutionele vorst en daarmee als een ‘officieuze’ koning. Op die visie valt het een en ander af te dingen, maar, zo blijkt uit de betekenisvolle omgang met Willems lijk, er valt

⁸⁰ Fruin, ‘Eenige Ziekten’.

⁸¹ R. J. Fruin, *Opstellen over Willem van Oranje*, ingeleid door J. W. Smit (Utrecht, 1960) en *idem*, *Het Noorden op weg naar zelfstandigheid*, ingeleid door J. W. Smit (Utrecht, 1960). Voor het kader en interpretatie van Fruins visie zie: E. O. G. Haitsma Mulier, A. E. M. Janssen, ed., *Willem van Oranje in de historie 1584-1984. Vier eeuwen beeldvorming en geschiedschrijving* (Utrecht, 1984) en P. B. M. Blaas, ‘De prikkelbaarheid van een kleine natie met een groot verleden. Fruins en Bloks nationale geschiedschrijving’, *Theoretische Geschiedenis*, IX (1982) 271-303, i. h. b. 274-285.

ook bijzonder veel voor te zeggen. De negentiende-eeuwse historische cultuur blijkt hier in haar interpretaties bepaald actueel.

Uiteraard was de Republiek een federatie van zelfstandige gewesten. Wat hen verbond was vooral het voeren van oorlog, en daarvoor hadden ze één (leger)leider: Willem van Oranje, en één overlegorgaan de Staten-Generaal. Doel van de oorlog was uiteraard primair de bescherming van de vrijheden en privileges van de Provinciën, en dus eigen recht en zelfstandigheid. De staatsinrichting van de Republiek bemoeilijkte concentratie van macht in één hand, colleges hadden de macht, niet één persoon. Te midden daarvan was er de stadhouder, de titel van Willem die uiteraard in het geheel geen stedehouder was, plaatsbekleder zoals hij voor de Opstand heette. Deze positie verwierf hij zich als erfgenaam van het rijkste goederenbezit in de Lage Landen en van de soevereine waardigheid van het vorstendom Orange. Al op jonge leeftijd was hij lid gemaakt van de Raad van State van Filips II. Deze benoemde hem bij zijn vertrek naar Spanje in 1559 tot zijn plaatsvervanger in Holland en Zeeland en Utrecht, in 1561 kwam daar nog bij de Franche-Comté. Willem van Oranje was de militaire leider van de Opstand die leidde tot een nieuwe soevereine staat, waarvan hij vanaf het midden van de jaren zeventig feitelijk aan het hoofd stond. Zijn op 23 september 1577 in Brussel met kostbare pracht en praal gehouden intocht geleet een Blijde Inkomste. De Engelse gezant William Davison berichtte dan ook dat de prins was ontvangen *Ut Pater Patriae*. Het bovenstaande betoog over de monarchale bijklank van deze titel hoeft hier niet te worden herhaald. Pas zijn opvolger Maurits moest de macht met Van Oldenbarnevelt delen. In het *Plakkaet van Verlatinghe* kozen de Staten-Generaal partij voor Oranje en dankten hun landsheer Filips II af. Op aanbeveling van de prins werd de hertog van Anjou de nieuwe soeverein, een in vele opzichten ongelukkige keuze, waarvan de Lage Landen na twee jaar vanwege diens overlijden gelukkig werden verlost. Verheffing van de prins tot landsheer van de Nederlanden leek in 1584 niet onwaarschijnlijk en was in feite slechts een kleine stap na de voorbereiding voor de aanvaarding van de grafelijke waardigheid van Holland, Zeeland en Utrecht.⁸² De moordaanslag door Balthazar Gerards verhinderde het, maar de vorstelijke allure die blijkt uit de omgang met zijn stoffelijke resten maakt een dergelijke uitkomst bijzonder aannemelijk.

Catrien Santing (1958) is universitair hoofddocent bij de sectie Middeleeuwse Geschiedenis van de Rijksuniversiteit Groningen.

Summary

Catrien Santing, *Voice from the Grave. The politico-cultural relevance of the mortal remains of William of Orange*

⁸² Deze conclusie wordt getrokken door: A. Th. van Deursen, H. de Schepper, *Willem van Oranje. Een strijd voor vrijheid en verdraagzaamheid* (Weesp, Tielt, 1984) 150 en in afgezwakte vorm: S. Groenveld, 'Prins Willem van Oranje, een gematigd opstandeling' in: *Jaarboek Vereniging 'Oranje-Nassau Museum'* (1984) 118-145.

Balthazar Gerards' murder of William of Orange on July 10th, 1584 is a canonical fact in Dutch history, but thus far this significant event has not yet been analysed on its own merits, i.e. in terms of the material disposition of his assassinated body. Hence, this article examines the literal and figurative – or cultural and material – handling of the physical remains of William the Silent and their subsequent iconification and deification. The historiographical background and intellectual inspiration for this article are provided by the work of Ernst Kantorowicz's pupil Ralph Giesey, Agostino Paravicini Bagliani and Joanna Woodward. All authors point to the increasingly lavish pomp and circumstance of monarchical funeral culture, which was imitated by Europe's high aristocracy. The autopsy on William the Silent's corpse was completed with a meticulous embalming. The preserved body and its subsequent lying in state amidst an extensive funerary apparatus and the full *pompa* of the burial ceremony contained numerous reminiscences of Charles V Brussels' funeral, in which the Prince had played a prominent role. Also, after having examined the sculptural iconography of Hendrik de Keyser's mausoleum in Delft's Nieuwe Kerk, it can be concluded that the significance of William the Silent's murdered body was much more royal and catholic than traditional historiographical views on the Dutch Republic would lead us to suspect.

Dynastieke transfer in de Republiek. De politieke en religieuze betekenis van de stadhoudelijke begrafenisstoet¹

GEERT H. JANSSEN

Ondanks hun zorgvuldig gekoesterde identiteit als republiek, kenden de Verenigde Nederlanden een opvallende traditie van dynastieke begrafenisrituelen. Sinds de dood van Willem van Oranje in 1584 werd het overlijden van een stadhouder of diens echtgenote gemarkeerd met een luisterrijk, openbaar uitvaartceremonieel. Deze plechtigheden werden gekenmerkt door een heraldisch opgebouwde rouwstoet waarin de kist met de overledene vanaf het stadhoudelijk hof naar de kerkelijke grafkelder werd begeleid. Strikt genomen bestonden er in de zeventiende eeuw zelfs twee op zichzelf staande modellen voor dit ritueel. Terwijl de funeraire stoet van de Oranjes in Den Haag en Delft was gesitueerd, ontwikkelden de ‘Friese’ stadhouders en hun echtgenotes een alternatieve uitvaarttraditie in Leeuwarden. De opbouw en samenstelling van deze optochten is even uitvoerig als divers gedocumenteerd, zowel in archiefstukken, kronieken als prenten.²

Die rijke verscheidenheid aan bronnen heeft niet kunnen voorkomen dat naar de functie van dit ceremonieel in de Republiek, en naar de uiteenlopende wijzen waarop media van de plechtigheid verslag deden, weinig onderzoek is verricht. Dat gebrek aan belangstelling is des te opmerkelijker omdat historici de afgelopen decennia juist meer geïnteresseerd zijn geraakt in de vroegmoderne omgang met doden en in het bijzonder in vorstelijke uitvaartrituelen.³ Zo is

¹ Ik dank NWO en de Niels Stensen Stichting voor hun financiële ondersteuning van een gedeelte van dit onderzoek. Lyndal Roper (Balliol College, Oxford) en de anonieme referent gaven waardevol advies, terwijl Els Kloek (ING, Den Haag), Luc Duerloo (Universiteit Antwerpen) en Anton van der Lem (UB Leiden) belangrijke gegevens leverden.

² Een algemene inleiding biedt C. van Raak, *Heden vredig ontslapen. Funeraire geschiedenis van het huis Oranje-Nassau* (Bussum, 1995). Zie ook J. Landwehr, *Splendid ceremonies. State entries and royal funerals in the Low Countries, 1515-1791. A bibliography* (Nieuwkoop, 1971).

³ Klassiek is Ph. Ariès, *L'homme devant la mort* (Parijs, 1977). Recentere overzichten bij: J. Balsamo, ed., *Les funéraires à la renaissance* (Genève, 2002); B. Gordon, P. Marshall, ed., *The place of the dead. Death and remembrance in late medieval and early modern Europe* (Cambridge, 2000); M. Hengerer, ed., *Macht und Memoria. Begräbniskultur europäischer Oberschichten in der Frühen Neuzeit* (Keulen, Weimar, Wenen, 2005); R. Houlbrooke, *Death, religion and family in England, 1480-1750* (Oxford, 1998); C. Koslofsky, *The reformation of the dead. Death and ritual in early modern Germany, 1450-1700* (Basingstoke, 2000); P. Marshall, *Beliefs and the dead in reformation England* (Oxford, 2002). Voor Nederland: D. P. Snoep, *Dood en begraven. Sterven en rouwen 1700-1900* (Utrecht, s. a.).